
СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ В ПРАКТИЦІ УПРАВЛІННЯ

УДК 330.332.3:330.14:37:614(477)

Н. М. ПРИТУЛЯК,
доцент, кандидат економічних наук,
доцент кафедри корпоративних фінансів і контролінгу
ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана”

ОЦІНКА РІВНЯ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ

Досліджено стан і тенденції змін людського капіталу як стратегічного ресурсу України. Виявлено проблеми від втрат національного людського капіталу, пов'язаних з негативною демографічною ситуацією, падінням рівня освіти, неефективною системою матеріального стимулювання, скороченням високопрофесійного кадрового потенціалу, недостатнім фінансуванням наукової та соціальної сфер. Наголошено на стратегічній необхідності соціальної спрямованості економіки, надання соціальним процесам домінуючого характеру.

Ключові слова: національний людський капітал, капітал здоров'я, капітал знань, капітал науки, інноваційна креативність, рівень життя, розвиток людини.

N. M. PRYTULYAK,
Associate Professor, Cand. of Econ. Sci.,
Associate Professor of the Department of Corporate Finance and Controlling,
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

ASSESSMENT OF THE LEVEL OF THE NATIONAL HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT IN UKRAINE

State and tendencies of changes in human capital as a strategic resource of Ukraine are researched. Problems of the national human capital losses, related to negative demographic situation, decline of educational level, ineffective system of material stimulation, reduction of highly professional human resources, insufficient financing of scientific and social spheres are revealed. It is emphasized on strategic necessity of social orientation of the economy and providing a dominant character to social processes.

Keywords: national human capital, health capital, knowledge capital, science capital, innovative creativity, standard of living, human development.

Світовий досвід доводить, що при вирішенні завдань докорінного поліпшення соціально-економічної ситуації в країні альтернативи інноваційному шляху розвитку немає. Адже саме нововведення визначають конкурентоспроможність держави, її технологічну незалежність, авторитет у світовому співтоваристві та успішну інтеграцію в розвинуті міжнародні системи. Для України важливість активізації інноваційної діяльності посилюється ще й необхідністю подолання загрозливих небезпек, пов'язаних з нераціональним використанням природних ресурсів, украй високою енергетичною залежністю від імпортованих енергоносіїв, по-

© Пригуляк Наталія Миколаївна (Prytulyak Nataliya Mykolaivna), 2017; e-mail: fin_an@ukr.net.

гіршенням якості навколишнього середовища, стрімкою збіднілістю населення, а віднедавна і військовою агресією.

Однак інноваційна сприйнятливість економіки є можливою лише за умови відповідного розвитку продуктивних сил людини — головного суб'єкта інноваційної економіки. Це зумовлено особливістю інноваційної діяльності, яка трансформує традиційне виробництво у творчий процес перетворення знань на новий продукт, коли їх застосування в сукупності з функціональними можливостями людини, способами і засобами її мислення дозволяє отримувати бажані результати в процесі реалізації поставлених цілей і створювати нові інтелектуальні продукти. Чим досконалішим є людський капітал, виражений у рівні освіти, кваліфікації, знань, досвіду, тим ширшими є можливості людини для високоякісної праці, генерування науково-технічних ідей. Це підкреслює пряму залежність процесу продукування нововведень від рівня розвитку та якості людського капіталу.

Перетворення знань на форму нового продукту і технології, досконалішої організації спричиняє підвищення ефективності використання всіх інших факторів виробництва — фізичного, фінансового та природного капіталів — та визначає темпи і характер економічного розвитку. Таким чином, інтелект, навички й творчі здібності людини стають основою багатства і конкурентоспроможності економічних систем. З огляду на це, увага світових спеціалістів зосереджується на засобах їх нагромадження, збереження, підтримки, грамотного використання, комерціалізації та розвитку.

Активно долучаються до реалізації визначених науковим світом дослідницьких пріоритетів і українські вчені, яким не байдужа доля країни. Вони власними науковими розробками формують фундаментальну базу для втілення проголошеного Стратегією сталого розвитку "Україна — 2020" курсу на розбудову держави з сильною економікою та прогресивними інноваціями, її вихід на передові позиції у світі. Так, питання формування і відтворення людського капіталу висвітлюються у працях В. Антонюка, Д. Богині, Л. Гальків, Н. Голікової, О. Головінова, О. Грішнєвої, Л. Ємельяненко, С. Климка, Е. Лібанової, Г. Прошак, О. Стефанишин, М. Хромова, А. Чухна та інших вчених. Однак, незважаючи на очевидні здобутки вітчизняної економічної науки у цій сфері, концепція людського капіталу в Україні ще недостатньо усвідомлена на рівні й державного управління, й підприємства. Досі продуктивні здібності людини розглядаються як один з кількісних факторів виробництва, а завдання менеджменту зводиться лише до вдалого поєднання праці та фізичного капіталу.

З огляду на це, **мета статті** — проаналізувати стан людського капіталу в Україні, процеси його відтворення та розвитку.

В економічній теорії під людським капіталом розуміють таку економічну категорію, яка характеризує сукупність сформованих і розвинутих у результаті інвестицій знань, умінь, навичок і здібностей, особистих рис і мотивацій людини, які вона використовує у виробничій діяльності і які сприяють зростанню продуктивності праці, отже, впливають на збільшення доходів індивіда, компанії, країни.

Усі перелічені компоненти людського капіталу є невіддільними від людини, тому вона була і залишається ядром досліджуваного феномену, хоча тривалий час інтенсивний розвиток матеріально-технічної бази підприємств, пов'язаний з промисловим переворотом, витісняв людину та її продуктивні здібності на другий план, створюючи ілюзію вишості фізичного капіталу в забезпеченні економічно-

го зростання. Проте це зовсім не так, оскільки саме діяльність людини визначає розвиток науки і техніки, вдосконалення виробництва та суспільного життя в цілому *. У сучасному світі зміни в засобах виробництва, продуктивних силах суспільства, живій та уречевленій праці дедалі більше стають втіленням знань, досвіду, професійної майстерності індивіда. В результаті його творчі та розумові здібності перетворюються на найцінніший ресурс суспільства. І якщо в засобах праці вони виступають як уречевлений капітал, то в людині – існують як жива свідомість, яка визначає інноваційну та економічну діяльність. Таким чином, закономірно, що на практиці поняття “людський капітал” частіше ототожнюють з його інтелектуальною складовою, яка повністю виявляє себе як генератор науково-технічного прогресу і завдяки цьому перетворюється на фактор, що визначає переваги економіки та можливості її модернізації. Через це основним призначенням людського капіталу справедливо вважають створення і поширення нововведень (продукту, технології, системи або структури управління).

У свою чергу, НТП зумовлює перехід до працезберігаючого типу виробництва, підносить роль і значення живої висококваліфікованої праці. Це ставить питання про поліпшення умов життєдіяльності людей, розвиток освіти, охорону здоров'я, забезпечення їм вільного часу і відпочинку, тобто актуалізує значення розвитку людини **.

Оскільки людський капітал є основним елементом національного багатства, його відтворення і нагромадження – головна мета управлінської діяльності держави. Незважаючи на те, що до процесу формування людського капіталу долучаються всі суб'єкти ринкових відносин, саме держава, яка володіє найбільшими ресурсами і можливостями порівняно з приватним сектором і бізнесом, несе головну за це відповідальність. Шляхом реформування систем охорони здоров'я, освіти, соціального захисту, модернізації демографічної поведінки населення, підвищення його матеріального добробуту вона забезпечує реалізацію дійових підойм людського розвитку. Згідно з концепцією ПРООН, розвиток людини – це процес розширення свободи вибору, найбільш важливим варіантом якого є можливість прожити довге і здорове життя, здобути знання і мати доступ до ресурсів, що забезпечують гідний його рівень ***. Якщо ці та інші свободи державою не гарантуються, то вона приречена залишатися сировинним додатком інших, економічно могутніших країн. Адже перейти на більш високий щабель розвитку виробництва можна лише завдяки підвищенню рівня розвитку людини. Ось чому дану концепцію втілюють у практику державного управління багато передових країн світу.

Як відомо, основою державного управління є інформація – сукупність будь-яких відомостей, даних, фактів стосовно відповідних предметів, явищ, процесів, відносин, подій тощо, зібраних та систематизованих у придатну для використання форму [1, с. 299]. На жаль, у практиці державних органів до управлінської інформації часто відносять забагато політики, ідеології, пропаганди, обіцянок, прогнозів, що знижує її якість, а отже, раціональність й ефективність державного управління. Таким чином, ідеться про необхідність збирання інформації, яка має бути виокрем-

* Теорії сталого розвитку суспільства та концепція національного багатства базуються на визнанні людини рушійною силою суспільного розвитку.

** Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех : Доклад о человеческом развитии 2011 (опубликован для Программы развития Организации Объединенных Наций) ; [пер. с англ.]. – М. : Издательский дом “Весь Мир”, 2011. – 188 с. – С. 101.

*** Там же. – С. 1.

лена із загального масиву за критерієм придатності для обслуговування державно-правових процесів формування і реалізації управлінських дій та державних заходів. Як одне з основних джерел такої інформації виступають ресурси, які формуються в результаті аналізу об'єкта управління (в нашому випадку — це людський капітал країни), оскільки вони створюють можливість прояву об'єктивної обумовленості, суб'єктивної обґрунтованості та соціальної ефективності управлінських рішень.

Людський капітал — багатовимірний економічний феномен, який має складну внутрішню структуру *, що динамічно розвивається у часі. Ця особливість досліджуваного об'єкта зумовлює необхідність розгляду цілої системи оціночних показників, які визначають його кількість та якість. Не претендуючи на всеохоплюючий аналіз у межах однієї статті, зупинимось на вивченні найбільш інформативних, на наш погляд, критеріїв, у складі яких є такий, як *численність населення країни*.

Ще за часів А. Сміта і Дж. Ст. Мілля було встановлено зв'язок кількісних характеристик робочої сили ** з демографічними тенденціями змін чисельності населення. І це не випадково. Адже людський капітал, як і робоча сила, не існує поза його конкретними персоніфікованими носіями. Він має яскраво виражений індивідуальний характер і втілений в окремій людській особистості. Разом з тим варто зазначити, що до людського капіталу належать не всі демографічні дані, а лише ті, що стосуються населення, яке володіє "запасом здоров'я, знаннями, вміннями і навичками і тим його потенціалом, який може породжувати трудову діяльність для накопичення національного багатства, роблячи цей процес безперервним" [3, с. 54]. Однак, незважаючи на це, загальні показники демографічного розвитку, які характеризують природний рух населення, параметри його міграційного потоку та ін., більшість науковців у контексті обраного тематичного дослідження все-таки вивчають з огляду на те, що вони є своєрідними індикаторами, які визначають можливості країни щодо відтворення та нагромадження її людського капіталу. Адже основним джерелом трудових ресурсів (у тому числі зайнятих інтелектуальною працею) є демографічний потенціал, який визначається чисельністю населення, його середньою тривалістю життя, народжуваністю та смертністю. На жаль, в Україні в динаміці цих показників протягом останніх 24 років спостерігаються несприятливі тенденції. Так, рік у рік стрімко скорочується чисельність постійного населення, яке за період 1991–2014 рр. зменшилося на 12,4% (з 51556,5 тис. осіб у 1991 р. до 45245,9 тис. у 2014 р.). Україна має одні з найвищих темпів скорочення населення серед європейських країн. За відсутності воєн і голодомору за роки своєї незалежності ми втратили 6 млн. 310 тис. осіб ***. За прогнозом ООН, у разі збереження такої сумної динаміки кількість українців у 2030 р. може становити лише 39 млн. осіб ****.

* Соціально-економічна категорія "людський капітал" формувалася поступово. Спочатку до її складу були включені інвестиції лише в освіту, а згодом — у здоров'я. Тепер людський капітал розглядають на рівні індивідуального, регіонального та національного; до складу останнього відносять: здоров'я, знання, професіоналізм, науку, інноваційну креативність, культуру, закономірності, якість життя і праці.

** Категорія "робоча сила" є основоположною, вихідною відносно категорії "людський капітал", оскільки вони обидві містять однакову сукупність об'єднаних в особливі групи капіталізації фізичних і духовних здібностей людини до праці — знання, професійну майстерність, мотивацію (детальніше див. [2]).

*** Державна служба статистики України : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

**** Прогноз ООН щодо кількості населення у світі. — 2010 (поміркований сценарій) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://esa.un.org/unpd/wpp/index.htm>.

Однією з основних причин демографічної кризи, яку переживає Україна в останні десятиріччя, є людські втрати через високу смертність. За досліджуваний період у країні померло майже 17 млн. осіб. Коефіцієнт смертності (розрахований на 1000 осіб постійного населення) є практично найвищим у світі * і продовжує зростати. За даними Державної служби статистики України, у 2013 р. він досяг 14,4 проти 12,9 у 1991 р. **. Найвищий рівень смертності спостерігається у населення продуктивного віку (особливо серед чоловіків), що призводить до незворотних втрат людського потенціалу. (Порівняно з країнами ЄС смертність чоловіків в Україні у віковій групі 30–44 роки є вищою у 4,9 раза, а жінок – у 3,2 раза ***). Основними причинами передчасної смерті українців є хвороби системи кровообігу та новоутворення – відповідно, 66,5% і 13,9 у 2013 р. Досить високим (13%) залишається рівень смертності від інфекційних та паразитичних хвороб, що є ганебним явищем для цивілізованої країни.

Несприятливі зміни в перебігу основних демографічних процесів, а отже, певне збільшення масштабів депопуляції у 2014 р. – на початку 2015 р. в Україні були очікуваними з огляду на погіршення соціально-економічного становища і суспільно-політичну нестабільність у цілому. Гострий конфлікт на Сході України і зовнішня агресія зумовили збільшення кількості насильницьких смертей серед як безпосередніх учасників бойових дій, так і мирного населення (згідно з доповіддю Управління Верховного комісара ООН щодо ситуації з правами людини в Україні, внаслідок конфлікту на Донбасі за період з середини квітня 2014 р. по 15 листопада 2016 р. загинули 9733 осіб та 22720 осіб було поранено ****).

На жаль, демографічна ситуація в Україні характеризується не лише високою смертністю. Загостренню демографічної кризи також сприяв низький рівень дітородної активності населення. Якщо до 1992 р. народжуваність в Україні перевищувала смертність, то тільки у 2002 р. людей померло на 364 тис. більше, ніж народилося. Сучасний стан народжуваності в країні є таким, що вона всього на 76% компенсує смертність, тобто не досягає потрібного для відтворення населення рівня. Незважаючи на те, що з 2003 р. народжуваність набула тенденції до стабілізації та незначного зростання (у 2013 р. відповідний коефіцієнт підвищився до 11,1 *****), вона все ще є надто низькою, через що Україна за цим показником посідає лише 203-тє місце серед 224 країн світу *****.

Втрата Україною традицій багатодітності призвела до того, що сумарний показник народжуваності (тобто середня кількість дітей, народжених жінкою протягом усього репродуктивного періоду її життя) знизився з 1,776 у 1991 р. до 1,506

* За даними звіту ЦРУ, Україна за кількістю смертей посідає друге місце у світі, поступаючись першістю Південній Африці і значно випереджаючи держави, де ведуться військові дії (Список країн за рівнем смертності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_країн_за_рівнем_смертності).

** Державна служба статистики України : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

*** European mortality database (HFA-MDB). – Copenhagen : Regional Office for Europe WHO, 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.euro.who.int/mortdb>.

**** Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 серпня – 15 листопада 2016 р. – С. 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport16th_UKR.pdf.

***** Підвищення народжуваності дослідники пояснюють тим, що у репродуктивний період вступило покоління, народжене у 1980-ті роки. Однак шойно в цей період увійдуть “діти дев’яностих”, даний показник знову погіршиться.

***** Список країн за рівнем народжуваності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org>.

у 2013 р., тоді як для розширеного відтворення населення необхідно мати 2,2–2,4 дитини на 1 жінку. Падіння народжуваності (тобто популяційна криза), за справедливою думкою вчених, є однією з найнебезпечніших демографічних проблем; ще точніше її визначають як кризу життєздатності нації, яка в Україні посилюється низькою тривалістю життя та "старінням" населення.

За даними Державної служби статистики України, у 2009 р. середня очікувана тривалість життя при народженні становила 68,25 року, через що Україна посіла 150-те місце серед 223 країн світу *. І, незважаючи на те, що за період 2008–2013 рр. цей показник в Україні збільшився на 3 роки, українці все одно живуть на 5–10 років менше, ніж в Європі. Основною причиною такого відставання є надзвичайно високий рівень смертності, особливо людей працездатного віку. Нині на них припадає чверть усіх смертних випадків.

Істотним демографічним критерієм, що залежить від тривалості життя та природного приросту населення, є його середній вік, який в нашій країні постійно збільшується. Таку динаміку зумовлено стрімким падінням народжуваності ** та високим рівнем передчасної смертності. Як наслідок, на фоні найвищого в Європейському регіоні рівня природного скорочення українського населення, частка осіб віком від 65 років і старших неухильно зростає: з 12,3% у 1991 р. до 15,2% у 2013 р. Це більш як удвічі перевищує міжнародний критерій, який визначає процес "старіння" нації ***. І хоча даний демографічний феномен має місце не лише в Україні, а й в усьому світі ****, причини його виникнення в нашій країні принципово відрізняються від таких у Європі — основному регіоні з високою часткою літніх людей. На відміну від України, старіння європейців — результат досягнутих ними успіхів у подовженні тривалості життя та зниженні смертності. Що ж стосується України, то вже нині вона належить до країн з високим рівнем старіння населення, і в майбутньому нашу державу очікує лише поглиблення даного процесу. За прогнозами Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, до початку 2030 р. кожен четвертий українець буде у віці 60 років і старшому [4, с. 254].

Прискорене старіння країни, яке відбувається на тлі тривалої депопуляції, є одним з тих демографічних факторів, який не лише зумовлює проблему з відтворенням українського населення, а й призводить до скорочення чисельності та частки економічно активного контингенту, здатного відтворювати і розвивати матеріальний та інтелектуальний потенціали країни. Падіння чисельності населення України, яке триває, надзвичайно загострює питання формування та відновлення людського капіталу, зокрема стану здоров'я нації, від рівня якого залежать основні демографічні показники смертності, тривалості життя тощо.

Здоров'я населення (*капітал здоров'я*) — невід'ємна і найважливіша складова людського капіталу, оскільки: а) зниження захворюваності й смертності збільшує продуктивний період життя людини, тобто час функціонування людського капіталу; б) стан фізичного та психологічного здоров'я людини визначає ефективність

* Список країн за очікуваною тривалістю життя [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org>.

** В Україні за період 1991–2013 рр. кількість дитячого населення (від 0 до 17 років) скоротилася на 5,2 млн. осіб, а частка цієї вікової групи зменшилася на 8% — з 25,6% у 1991 р. до 17,6% у 2013 р. (Державна служба статистики України : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>).

*** Згідно з міжнародними критеріями, населення вважається старим, якщо частка в ньому людей віком 65 років і старших перевищує 7%.

**** Згідно з демографічними прогнозами, ХХІ ст. буде "століттям старіння".

формування, використання та розвитку всіх інших його складових; в) здоров'я людей як носіїв певної генетичної інформації зумовлює якість людського капіталу наступних поколінь. Здоров'я – складна, якісно неоднорідна система відкритого типу, що характеризується численними ознаками, тому воно не може бути охоплено лише одним індикатором. Суспільне здоров'я визначається сукупністю показників, використовуваних санітарною статистикою, а саме – частотою виникнення чи прояву в людських популяціях порушень здоров'я індивідів. Ідеться про показники захворюваності населення (первинна захворюваність), поширеності хвороб (загальна захворюваність), фізичний розвиток, інвалідність.

Аналіз сучасного стану здоров'я населення України, на жаль, свідчить про його вкрай низький рівень, який дедалі погіршується. Так, за станом здоров'я громадян Україна посідає одне з найнижчих рейтингових місць у Європейському регіоні: за даними агентства “Bloomberg” за 2013 р. – 99-те серед 145 оцінюваних країн світу (після країн пострадянського простору, таких як Грузія, Вірменія, Латвія, Литва, Таджикистан, Узбекистан, Беларусь, Росія) *. І це незважаючи навіть на зменшення кількості зареєстрованих випадків уперше виявлених хвороб. Дійсно, за даними офіційної статистики за 1991–2013 рр., первинна захворюваність серед населення України знизилася на 11,4%. Проте такі зміни показника ще не свідчать про покращення стану здоров'я українського народу, оскільки він визначає лише *кількість звернень* громадян до лікувально-профілактичних закладів, а тому не надає повної інформації про фактичне число випадків первинної захворюваності. Тож у ситуації, коли її позитивна динаміка відбувається на фоні зростаючої та вкрай високої смертності населення, має місце необ'єктивність значень досліджуваного критерію. В Україні серед основних причин невідповідності показника захворюваності населення реальному стану його здоров'я називають: поширеність бідності, низьку якість медичної допомоги та фізичну недоступність медичних послуг, особливо у сільській місцевості **.

Менш обмеженим за повнотою даних про захворюваність є показник поширеності хвороб (кількість випадків захворювань, зареєстрованих за певний період часу), який відображає накопичення хронічної патології, отже, характеризує доволі інерційні явища, а тому виступає більш об'єктивним індикатором втрат здоров'я населення. Європейське регіональне бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) визначає поширеність захворювань в Україні як украй високу. Серед усього населення загальна захворюваність у 2013 р. становила 83363,5 тис. випадків (або 183730,5 на 100 тис. населення), причому 80% всіх випадків гострих та хронічних захворювань припадає на працездатне населення. Протягом 1991–2011 рр. як абсолютні, так і відносні значення показника мали стійку тенденцію до зростання: за ці 20 років збільшення становило, відповідно, 58,4% і 79,9%. У 2012–2013 рр. зафіксовано його незначне (трохи більш як 1%) щорічне зниження – з 185462,7 до 183730,5 випадків на 100 тис. населення. Попри це половина дорослого населення віком від 18 до 65 років, як і раніше, страждає на одне чи декілька хронічних за-

* Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Про реформу охорони здоров'я України” : Постанова Верховної Ради України від 21.04.2016 р. № 1338-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1338-19>.

** За даними вітчизняних правозахисних громадських організацій, у 2013 р. погіршення доступу до кваліфікованої медичної допомоги для жителів сільської місцевості стало найбільшим порушенням прав пацієнтів на доступну медичну допомогу та одним з найчастіших порушень прав людини в Україні в цілому [5].

хворювань. У структурі загальної захворюваності традиційно (протягом багатьох років) домінують хвороби системи кровообігу (31,5%), органів дихання (19,3%), органів травлення (9,7%) [6, с. 38].

У системі медико-статистичної інформації, яка відображає здатність суспільства до відтворення, показники стану здоров'я дітей розглядаються як найважливіші критерії соціального благополуччя нації. На жаль, в Україні у ситуації зменшення чисельності дитячого населення (за часів незалежності – на 40%) рівні захворюваності й поширеності хвороб залишаються стабільно високими: у 2013 р. – відповідно, 1394,4 і 1920,34 на 1000 дітей. Вже при народженні у кожній сьомій дитині констатують відхилення у стані здоров'я. Найвищий рівень захворюваності спостерігається у дітей віком до 6 років (1545,44 на 1000 дітей даної групи у 2013 р.), саме в той період, коли, згідно з біологічними законами, відбувається формування здоров'я людини на все її життя. Унаслідок накопичення хронічних захворювань їх поширеність з віком дітей лише зростає (з 1780,24 – у дітей віком 0–6 років до 21596 – у дітей-підлітків). Найбільш інтенсивними темпами це відбувається за класами хвороб ендокринної системи (від 3,4 раза у 7–14 років до 5,8 раза у 15–17 років) та хвороб кістково-м'язової системи (відповідно, від 4,3 до 7,2 раза). У цілому структуру наведених показників формують переважно хвороби органів дихання, травлення, ока та шкіри [6, с. 47–55].

Особливо погіршується здоров'я дітей в період їхнього навчання. Лише в початковій школі в 10 разів зменшується кількість школярів з I групою здоров'я ("здорові") при одночасному збільшенні з 30,2% до 49,4% числа дітей з хронічними захворюваннями. Схожі негативні тенденції відбуваються і в основній школі. За роки незалежності України показники захворюваності та поширеності хвороб у дітей підліткового віку зросли, відповідно, у 1,6 та 1,9 раза. Крім того, школярі мають незадовільну функціональну пристосованість до фізичних навантажень при недостатній тренуваності та низькому рівні функціонального резерву серця. Лише 30% дітей можуть виконувати фізичні нормативи без ризику для свого здоров'я. Зростає серед дітей і кількість тяжких захворювань, які мають хронічний перебіг та призводять до інвалідності й смерті. В Україні протягом року близько 18 тис. дітей стають інвалідами. Їх частка серед усього дитячого населення сягає 2–2,1%. Переважна більшість з них залишаються інвалідами на все життя (майже 25% інвалідів віком до 50 років – інваліди з дитинства). Станом на 1 липня 2013 р. в Україні налічувалося близько 2,8 млн. інвалідів, з них 80% – особи працездатного віку. Причому їх чисельність щороку зростає: якщо у 2006 р. кількість інвалідів становила 5,3% від усього населення країни, то у 2013 р. – вже 6,1%.

Іншою важливою медико-соціальною проблемою є онкологічна патологія. Щодня в Україні захворюють на рак 450 осіб, з них понад половину вмирають (за рік – близько 90 тис. осіб, з яких 35% – люди працездатного віку). Захворюваність населення на злоякісні новоутворення стабільно зростає на 2,6–3% на рік і продовжує "молодіти". За темпами поширення онкології Україна посідає друге місце в Європі.

Також залишається напруженою епідемічна ситуація з ВІЛ-інфекцією, зростає кумулятивна кількість ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД. За оцінкою ВООЗ/ЮНЕЙДС, Україна залишається регіоном з високим рівнем поширення ВІЛ. За темпами розвитку епідемії ВІЛ-інфекції/СНІДу в Європі та світі наша країна є, відповідно, другою та п'ятою, посідаючи 22-ге рейтингове місце серед 123 країн світу за оціночною кількістю людей, які живуть з ВІЛ. Незважаючи на те, що 2015 р.

був визнаний на міжнародному рівні роком успішної боротьби з ВІЛ, в Україні ситуація є складною через критично низький доступ до лікування. З 218 тис. зареєстрованих ВІЛ-інфікованих лікування отримують лише 64 тис. осіб *.

Крім того, Україна продовжує займати перші місця в Європі за темпами поширення туберкульозу. За офіційними даними, у 2015 р. загальна кількість хворих на туберкульоз в Україні становила 457 тис. осіб **. За даними ВООЗ, Україна увійшла в трійку країн Східної Європи (Україна, Росія та Азербайджан), де склалась особливо важка ситуація із захворюваністю на туберкульоз з множинною лікарською стійкістю. Стрімко зростає і захворюваність на вірусні гепатити В і С, яка вже набула характеру епідемії, що може мати навіть серйозніші наслідки, ніж ВІЛ і туберкульоз.

Останнім часом, унаслідок неефективної державної політики у сфері забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення та критично низьких рівнів охоплення дитячого населення профілактичними щепленнями, реальною стала загроза виникнення інфекцій, захворюваність на які була зведена до поодиноких випадків (дифтерія, правець та ін.) і до яких було вжито значних зусиль у напрямі їх елімінації (кір, поліомієліт).

Однією з основних причин, що негативно впливає на якість медичних послуг *** і результативність системи охорони здоров'я на популяційному рівні, є недостатнє фінансове забезпечення. І хоча Україна витрачає на охорону здоров'я 7,8% свого ВВП (2013 р.), за обсягами державних видатків вона значно поступається більшості країн Європейського регіону ****. Державні видатки покривають лише трохи більше половини (54,5% у 2013 р.) всіх витрат на охорону здоров'я, тоді як у багатьох європейських країнах дане джерело є основним і у структурі фінансового забезпечення галузі складає понад 74%. У розрахунку на душу населення рівень державних видатків на охорону здоров'я в Україні становить 155 дол. (для порівняння: у Швейцарії – 9120 дол., Норвегії – 8987 дол., Нідерландах – 5995 дол., Німеччині – 4875 дол., Італії – 3436 дол., Словенії – 2218 дол., Чехії – 1507 дол.) [6, с. 245–246].

Через украї обмежене фінансування галузі коштів вистачає лише на утримання персоналу й оплату комунальних послуг. Для лікарських засобів, устаткування та модернізації інфраструктури залишається мізерна їх частка. Громадяни України змушені за власні кошти купувати всі необхідні для свого лікування медичні засоби, що посилює економічну недоступність медичних послуг для переважної частини населення. Отже, слід констатувати значне погіршення стану фізичного, духовного та соціального добробуту для абсолютної більшості населення. Наведені показники переконують, що національна система охорони здоров'я є далекою від гуманоцентричної спрямованості та ефективного функціонування в процесі відтворення та нагромадження капіталу здоров'я української нації – основного результативного показника профільної галузі та головної складової людського капіталу.

* Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Про реформу охорони здоров'я України” : Постанова Верховної Ради України від 21.04.2016 р. № 1338-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1338-19>.

** За експертними оцінками, число українців, хворих на туберкульоз, може сягати 1 млн. осіб.

*** За даними опитування агентства IFAK (2013 р.), понад 87% населення України не задоволені якістю медичного обслуговування.

**** Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Про реформу охорони здоров'я України” : Постанова Верховної Ради України від 21.04.2016 р. № 1338-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1338-19>.

Наступною, не менш важливою компонентою останнього є знання (*capital know*), які ще на початку 1980-х років стали сприйматись як безпосередня виробнича сила. Сьогодні, в умовах стрімкого розвитку технічного прогресу та жорсткої конкуренції, знання являють собою інформацію, яка має практичну цінність і служить для отримання високих економічних результатів. По-перше, вони лежать в основі процесу створення доданої вартості (оскільки навіть найпростіша форма виробництва вимагає спеціальних знань); по-друге, компетентність працівників, створювана і підтримувана знаннями, забезпечує нормальний хід процесу виробництва; по-третє, знання є базою для генерації науково-технологічних ідей, пов'язаних з удосконаленням існуючих і створенням нових продуктів та послуг, які дозволяють розширювати відомі ринки та формувати нові; і нарешті, по-четверте, нові знання забезпечують зростання ефективності виробничих і управлінських процесів, дозволяючи підвищувати продуктивність праці та забезпечувати оптимізацію витрат. Таким чином, "знання стають головним, а не просто одним з видів ресурсів, що створюють нові рушійні сили соціального й економічного розвитку" [7, с. 61].

Процес здобуття, розширення і оновлення знань людиною, її інтелектуальний і професійний розвиток, а також практична підготовка відбуваються в закладах освіти. У спадок незалежна Україна отримала досить розвинуту систему освіти і професійної підготовки, яка за багатьма показниками відповідала стандартам провідних країн світу. Проте негативні соціально-економічні явища в перші роки незалежності призвели до певних руйнівних тенденцій у системі формування високоосвіченого людського потенціалу в Україні. Передусім, це було викликано небаченим скороченням (до 4,9% ВВП) державного фінансування освітньої сфери у середині 1990-х років і, відповідно, погіршенням якості освіти, зменшенням можливостей збіднілого населення її здобути [8, с. 168–169].

Починаючи з 2000 р. обсяги фінансування освіти дещо зросли, проте все ще залишаються недостатніми з огляду на особливу важливість цієї сфери і глибину проблем, що накопичилися в ній за останні роки. Бюджетні видатки на освіту у 2013 р. збільшилися до 7,3% ВВП, але за весь цей період так і не досягли 10% ВВП — рівня, задекларованого у п. 2 ст. 61 Закону України "Про освіту" *.

Незважаючи на те, що освітній сектор є стратегічно важливою сферою суспільства і держави, яка забезпечує розвиток людського капіталу, за питомою вагою інвестицій у нього Україна помітно відстає від розвинутих країн світу, де видатки на потреби цієї галузі становлять 12% ВВП у Німеччині та 15% у США. Це вказує на значне недофінансування даної сфери. Однією з причин такого ставлення є хибне уявлення про непродуктивну природу капіталовкладень, що в результаті призводить до незбалансованості економічного та соціального розвитку.

Початкове формування людського капіталу відбувається завдяки шкільній освіті, яка виступає насамперед інтелектуальною складовою людського капіталу і в подальшому, на етапі професійно-технічної та вищої освіти, допомагає якісному сприйняттю нових знань, умінь та навичок. У зведеному річному освітньому бюджеті ** найбільша (42,3% у 2014 р.) частка коштів припадала на середню освіту, де дедалі гострішою постає проблема ефективності їх використання. У цьому

* Про освіту : Закон України від 23.05.1991 р. № 1060-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.

** Основним джерелом фінансування освіти є державний бюджет (у 2012 р. його частка становила 85%).

секторі в 1990–2013 рр. відбулося драматичне падіння як кількісних, так і якісних показників: на 11,6% скоротилася кількість загальноосвітніх закладів; з тих, що залишились і функціонували у 2013/14 навчальному році, в аварійному стані перебували 1%, або 191 навчальний заклад, потребували капітального ремонту – 8%, або 1510 шкіл, не мали центрального опалення 1600 шкіл та водопостачання – 1651 школа; на 42% скоротилася чисельність учнів [9, с. 24].

Через радикальне падіння соціального статусу вчителя, зумовлене низьким рівнем доходів, мізерною пенсією, професійною несвободою, що стали ознаками цієї професії, відбувся вплив кваліфікованих кадрів та пов'язане з ним загальне погіршення професійного рівня викладачів. Так, у 2014 р. середня заробітна плата шкільного вчителя дорівнювала 2542 грн., що є нижчим за середній рівень зарплати в промисловості * та країні, відповідно, на 37% і 27%.

Падіння престижу професії та ганебні соціальні “стандарты” призвели до збожіння вчителів, обмежили приплив молодих мотивованих викладачів і, врешті-решт, прискорили подальше старіння вчительського контингенту. За даними уряду, у 2013 р. 80 тис. учителів (а це близько 17%) були пенсійного віку, незважаючи на те, що лише за рік педагогічні ВНЗ країни випустили 50533 дипломованих фахівців. Через украй низький соціальний статус педагогічних професій більшість випускників профільних ВНЗ не йдуть працювати за фахом. За умови збереження такої тенденції через п'ять років педагогічний персонал шкіл може “постаріти” щонайменше на 10% [9, с. 27].

Щодо якості освіти, то середня школа України, на жаль, не забезпечує своїм вихованцям рівня знань, визначеного Державним стандартом освіти. Такі висновки отримано на підставі даних Офіційного звіту про проведення зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) учбових досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів (інша система моніторингу якості середньої освіти в Україні практично відсутня [9, с. 30]).

Крім того, аналіз результатів підсумкового тестування в динаміці за 2009–2013 рр. продемонстрував нерівний доступ до якісної освіти випускників сільських та міських шкіл, тоді як Конституцією України гарантоване право кожного громадянина на її безоплатне здобуття. В умовах, коли частка коштів домогосподарств у фінансуванні освіти неухильно зростає, дана проблема ще більше загострюється через соціальне та майнове розшарування суспільства. Як наслідок, у масовому вимірі повна загальна середня освіта втрачає свої якісні характеристики і дедалі сильніше відстає від вимог вищої школи, де формується система професійних знань, компетенцій, навичок – основних інтелектуальних активів як індивідуального, так і національного людського капіталу.

Вища освіта – завершальна ланка традиційної системи навчання, яка виступає вирішальним фактором інноваційного поштовху і технологічного прориву. Вона відповідає за стан освіченості суспільства, його здатність до розвитку та самовдосконалення. Сучасний ринок послуг вищої освіти в Україні репрезентують вищі навчальні заклади I–IV рівнів акредитації. У 2013 р. в Україні налічувалось і функціонувало 803 ВНЗ, з яких 478 (або 59,5%) – I–II та 325 – III–IV рівнів акредитації. Це є на 24,5% меншим, ніж у 2006 р., коли було зафіксовано їх максимальну кількість – 1064 ВНЗ. Починаючи з 1996 р., чисельність ВНЗ I–II рівнів

* Згідно з чинним законодавством, середня зарплата вчителів має бути не нижчою за середню заробітну плату в промисловості.

акредитації зменшувалася (за 1996–2013 рр. — майже на 40%), а мережа ВНЗ III–IV рівнів акредитації — збільшувалася (за 1996–2008 рр. — на 28,8%). Лише за 2009–2013 рр. кількість останніх стабілізувалася й залишається практично незмінною.

Такі тенденції в кількісних показниках ВНЗ були зумовлені загальною чисельністю студентів, яка протягом 1996–2007 рр. стабільно зростала (у цілому на 79%) і у 2007 р. досягла свого найвищого значення — 2813,8 тис. осіб. (Вступ у студентський вік великого за чисельністю покоління народжених у середині 1980-х років спричинив справжній "бум" відкриття нових університетів, коледжів, збільшення кількості факультетів і кафедр та прийому абітурієнтів). Однак, починаючи з 2008 р., даний показник щороку знижувався (в середньому на 5%), що було наслідком демографічної кризи.

У структурі студентського контингенту з середини 1990-х років домінувала частка тих, хто навчався у ВНЗ III–IV рівнів акредитації (на них припадало близько 85% від загальної кількості студентів). У 2013 р. їх чисельність у 5,2 раза перевищувала когорту молоді, яка здобувала освіту в закладах I–II рівнів акредитації *. У результаті кількість осіб з повною вищою освітою в країні стабільно зростала. Лише за 2002–2011 рр. цей контингент збільшився на 2 млн. осіб **. Стрімкою позитивною динамікою характеризувався чистий показник охоплення вищою освітою осіб віком від 17 до 22 років: у 2013 р. він сягнув 46,1% проти 31,5% у 2005 р. За валовим коефіцієнтом охоплення вищою освітою (часткою тих, хто навчається в системі вищої освіти, відносно 5-річної вікової категорії населення після завершення середньої освіти) наша країна у 2015 р. посіла 10-те місце у світі (показник становив 76%). Отже, для України, як і для всього прогресивного світу, характерною є тенденція розширення масштабів вищої освіти. Однак, якщо за кордоном освіченість населення зумовлена потребами соціально-економічного розвитку, то у нас процес "масофікації" вищої освіти має свої специфічні прояви, які необхідно аналізувати.

Найбільш гострою і важливою проблемою системи національної вищої освіти є її фінансове забезпечення. Хоча останнім часом (2012–2013 рр.) в Україні на вищу освіту виділялося приблизно 2% ВВП, через низький розмір останнього абсолютний обсяг фінансування галузі залишався незрівнянно меншим за аналогічний показник у розвинутих країнах. Крім того, ситуацію відчутно погіршують загальні тенденції, що відбуваються в національній економіці, зокрема істотне здешевлення гривні. Отже, для врахування масштабів фінансового забезпечення галузі обчислюють суму витрат, яка припадає на одного студента в країні. За цим показником (при його перерахунку на долари) очевидним є значне відставання України від країн ОЕСР та ЄС. У нас державні видатки на одного студента становлять трохи більше 600 дол., тоді як у західних країнах — 3800–6200 дол. [10, с. 64].

Попри поширене уявлення про те, що вища освіта за кордоном є платною, в Україні частка її фінансування з приватних джерел є набагато вищою, ніж у роз-

* Державна служба статистики України : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

** Однак за часткою осіб, що мають вищу освіту, Україна не входить до переліку беззастигнених лідерів. За даними дослідження 2013 р. країн ОЕСР (об'єднує 34 країни світу, більшість з яких є країнами з високими доходами громадян та індексом розвитку людського потенціалу), до першої десятки країн з найбільшою часткою осіб з вищою освітою ввійшли: Канада (51%), Ізраїль (46%), Японія (45%), США (42%), Нова Зеландія (41%), Південна Корея (40%), Великобританія (38%), Фінляндія (38%), Австралія (38%), Ірландія (37%) (The Most Educated Countries in the World / Edu-Active.com. — 2013. — 21.09 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://oecdcentre.hse.ru/nletter1.8>).

винутих країнах. Так, за рахунок бюджетних коштів в Україні навчаються менш як 40% студентів, водночас для країн Європейського Союзу загальною тенденцією є значний рівень фінансування освіти саме з державного бюджету. Наприклад, у Німеччині та Франції він становить 80–90%. (Наявність відчутних позитивних зовнішніх ефектів освіти пояснює, чому в прогресивних країнах превалює ідея вищої освіти як суспільного блага та необхідності її державного фінансування *).

Щодо України, то основні індикатори, які характеризують рівень державного фінансування вищої освіти (частка видатків на цю сферу в процентах до зведеного бюджету і до бюджетних загальних видатків на освіту), мали найвищий рівень ще у 2009 р. Протягом наступних п'яти років відбувалося відчутне зниження цих показників, які у 2014 р. досягли своїх мінімальних значень: бюджетні видатки на вищу освіту становили 1,8% ВВП; частка видатків на вищу освіту у зведеному бюджеті скоротилася з 6,8% у 2009 р. до 5,4% у 2014 р.; питома вага видатків на вищу освіту в освітньому бюджеті зменшилася з 31,4% до 28,5% за 2009–2014 рр. [12, с. 788].

Отже, тоді як у всьому прогресивному світі значення освіти зростає, оскільки вона не тільки забезпечує розвиток інтелектуального потенціалу нації, а й виступає найважливішим (практично єдиним) фактором, що перешкоджає тенденціям деградації, в Україні основний інституційний інвестор галузі – держава – з кожним роком дедалі більше скорочує і без того мізерні обсяги фінансування. Так, з 2010 р. припинено державне фінансування комунальних витрат ВНЗ; обмеженням є стажування за кордоном науково-педагогічного персоналу у провідних освітніх центрах за державний коштом; майже жебрацькою є заробітна плата викладачів; бракує коштів на збереження та розвиток матеріально-технічної та навчально-лабораторної бази, ступінь спрацьованості якої перевищує 60%; не втіленою залишається надана дослідницьким ВНЗ можливість фінансування власних досліджень і розробок за кошти державного бюджету; тощо [13]. Таким чином, цілком правомірно констатувати, що український університетський сектор не одержує належної підтримки з боку держави, через що бюджет вищої освіти, який формується за залишковим принципом, являє собою бюджет виживання, а не розвитку.

Недостатні обсяги бюджетного фінансування зумовлюють необхідність пошуку додаткових джерел залучення фінансових ресурсів. В умовах демографічної кризи, міграції молоді, її орієнтації на навчання за кордоном **, що відбуваються на фоні досить розгалуженої загальнонаціональної мережі ВНЗ, загострюється боротьба за абітурієнта. У складній фінансовій ситуації ВНЗ прагнуть зберегти і примножити кількість студентів, насамперед – платної форми навчання. В результаті студенти-контрактники перетворюються на основне джерело фінансування, а заклади, намагаючись зберегти професорсько-викладацький склад, матеріальну та навчально-методичну базу, рухаються в напрямі дедалі більшої комерціалізації своєї діяльності. Як наслідок, через труднощі з набором студентів знижуються вимоги до їхнього рівня підготовки, а разом з ними і якість освіти та внутрішні академічні стандарти. Орієнтуючись на максимізацію набору студентів,

* Розрахунки, проведені зарубіжними вченими, довели, що внесок освіти у приріст ВВП сягає майже 30% [11, с. 26]. Тому в усіх розвинутих країнах, починаючи з 1970-х років, посилювалися роль та значення освіти і професійної підготовки в системі національних пріоритетів. Завдяки збільшенню частки витрат на освіту у складі національного доходу цих країн дана сфера перейшла на якісно новий рівень матеріального і кадрового забезпечення.

** Тільки в Польщі за декілька останніх років чисельність українських студентів зростає більш як у 5 разів і вже перевищує 10 тис. осіб, а це понад третину всього іноземного студентського потенціалу даної країни [14, с. 73].

ВНЗ пропонують абітурієнтам здобути освіту за "популярними" спеціальностями, не враховуючи реальних потреб українського ринку праці. Внаслідок цього галузева структура підготовки фахівців в Україні зазнає дедалі сильнішої деформації, через що збільшується частка випускників, які працюють не за спеціальністю (в тому числі там, де вища освіта не потрібна), зростає рівень безробіття серед дипломованої молоді.

Таким чином, очікування віддачі від вищої освіти (як то: зростання майбутніх доходів; гідні умови життя і роботи, соціальний престиж, конкурентні переваги на ринку праці) не справджуються. Причому вкрай низький ефект від інвестицій в освіту має не лише окремих випускників ВНЗ. В Україні такий його рівень притаманний практично всьому суспільному прошарку людей розумової праці. (Свідченням того є підтримуваний державою принизливий статус у матеріальному відношенні висококваліфікованих працівників, у тому числі соціально значущих професій – вихователя, вчителя, викладача, науковця, особистий приклад яких для їхніх учнів слугує могутнім фактором формування навчальної мотивації).

У свою чергу, відсутність економічної вигоди (і, насамперед, у вигляді зростання індивідуальних доходів) пригнічує прагнення індивіда накопичувати знання *. Саме тому значна частина молоді втрачає стимули до якісного навчання і прагне лише отримати диплом як формальний атрибут свого статусу. Але, як відомо, ніякий, навіть найвищий, рівень здібностей не може забезпечити великих успіхів у навчанні за відсутності позитивної до нього мотивації. Тому за наявності великої кількості навчальних закладів та масштабного охоплення молоді вищою освітою кількість по-справжньому освічених людей та компетентних спеціалістів у нашій країні неухильно падає. При цьому на сучасному етапі розвитку, коли основний зміст господарської діяльності полягає у створенні, поширенні та використанні знань, втрати в освітній сфері можуть мати більш глобальні наслідки. Йдеться про деформацію культурних та ціннісних характеристик суспільства, стрімкі процеси деіндустріалізації, спрощення структури національної економіки, остаточне її перетворення на аграрно-сировинний придаток, зростання залежності від технологічно розвинутих країн, програшні позиції в міжнародній конкуренції тощо.

Список використаної літератури

1. *Атаманчук Г.В.* Теория государственного управления : учебник. — М. : Омега-Л, 2010. — 525 с.
2. *Притуляк Н.М.* Ідентифікація людського капіталу в сучасній економічній науці // *Економіка України*. — 2014. — № 7. — С. 27–38.
3. *Мызин А.Л., Татаркин А.И.* Моделирование состояния национального богатства регионов России // *Экономика региона*. — 2013. — № 4. — С. 53–63.
4. *Чепелевська Л.А., Яценко Ю.Б., Кондратюк Н.Ю., Семенюк О.А.* Стан демографічної ситуації в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення // *Україна. Здоров'я нації*. — 2012. — № 3 (23). — С. 251–255.
5. *Права людини в Україні – 2013 : Доповідь правозахисних організацій ; [за ред. Є.Ю. Захарова] / Українська Гельсінська спілка з прав людини. — Харків : Права людини, 2014. — 456 с.*

* На дію фактора економічної доцільності вкладень у розвиток здібностей людини вказують сучасні дослідники людського капіталу, які сповідують економічний підхід в обґрунтуванні поведінки індивіда.

6. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2013 рік. ; [за ред. О.С. Мусія] / МОЗ України, ДУ "Інститут стратегічних досліджень МОЗ України". – К., 2014. – 438 с.

7. Друкер П. Эффективное управление. – М. : ГРАНД, 2001. – 451с.

8. Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій : кол. наук.-аналіт. моногр. ; [за ред. Е.М. Лібанової]. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України; Держкомстат України, 2006. – 356 с.

9. Касьянов Г. Освітня система України 1990–2014 : аналіт. огляд / Благодійний фонд "Інститут розвитку освіти". – К. : ТАКСОН, 2015. – 52 с.

10. Вахович І.М., Іщук Л.І., Пиріг С.О. Стан і проблеми вищої освіти в Україні // Актуальні проблеми економіки. – 2014. – № 1 (151). – С. 63–69.

11. Назарова Г.В., Гавкалова Н.Л., Маркова Н.С. Формування та розвиток людського капіталу корпоративних підприємств : наук. вид. – Харків : ХНЕУ, 2006. – 240 с.

12. Білінець М.Ю. Фінансування вищої освіти в Україні: сучасні тенденції, проблеми та перспективи // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – Вип. 4. – С. 787–790.

13. Шевченко Л.С. Фінансування вищої освіти: диверсифікація джерел // Теорія і практика правознавства. – 2013. – Вип. 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_44.

14. Каленюк І.С., Куклін О.В., Ямковий В.А. Сучасні ризики розвитку вищої освіти в Україні // Економіка України. – 2015. – № 2. – С. 70–83.

References

1. Atamanchuk G.V. *Teoriya Gosudarstvennogo Upravleniya* [Theory of Public Administration]. Moscow, Omega-L, 2010 [in Russian].

2. Prytulyak N.M. *Identyfikatsiya lyuds'koho kapitalu v suchasni ekonomichnii nauksi* [Identification of the human capital in the modern economic science]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2014, No. 7, pp. 27–38 [in Ukrainian].

3. Myzin A.L., Tatarkin A.I. *Modelirovanie sostoyaniya natsional'nogo bogatstva regionov Rossii* [The modelling of national wealth of the Russia's regions]. *Ekonomika regiona – Economy of a region*, 2013, No. 4, pp. 53–63 [in Russian].

4. Chepelevs'ka L.A., Yashchenko Yu.B., Kondratyuk N.Yu., Semenyuk O.A. *Stan demografichnoi sytuatsii v Ukraini: problemy ta shlyakhy ikh vyrishennya* [Demographic status in Ukraine: problems and ways of their decision]. *Ukraina. Zdorov'ya natsii – Ukraine – Health of the Nation*, 2012, No. 3 (23), pp. 251–255 [in Ukrainian].

5. *Prava Lyudyny v Ukraini – 2013. Dopovid' Pravozakhysnykh Orhanizatsii. Ukrains'ka Hel'sins'ka Spilka z Prav Lyudyny* [Human Rights in Ukraine – 2013. Report of Human Rights Organizations. Ukrainian Helsinki Human Rights Union]. E.Yu. Zakharov (Ed.). Kharkiv, Human Rights, 2014 [in Ukrainian].

6. *Shchorichna Dopovid' pro Stan Zdorov'ya Naseleennya, Sanitarno-Epidemichnu Sytuatsiyu ta Rezul'taty Diyal'nosti Systemy Okhorony Zdorov'ya Ukrainy. 2013. MOZ Ukrainy, DU "Instytut stratehichnykh doslidzhen' MOZ Ukrainy"* [Annual Report on the State of Health of the Population, Sanitary and Epidemiological Situation and Results of Health Care System of Ukraine. 2013. Ministry of Health of Ukraine, SI "Institute for Strategic Studies of the Ministry of Health of Ukraine"]. O.S. Musii (Ed.). Kyiv, 2014 [in Ukrainian].

7. Druker P. *Effektivnoe Upravlenie* [Effective Management]. Moscow, GRAND, 2001 [in Russian].
8. *Lyuds'kyi Rozvytok v Ukraini: Mozhlyvosti ta Napryamy Sotsial'nykh Investytsii*. [Human Development in Ukraine: Opportunities and Directions of Social Investments]. E.M. Libanova (Ed.). Kyiv, Institute of Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine; State Statistics Committee of Ukraine, 2006 [in Ukrainian].
9. Kas'yanov G. *Osvitnya Systema Ukrainy 1990–2014. Blahodiinyi fond "Instytut rozvytku osvity"* [Educational System of Ukraine 1990–2014. Charitable Foundation "Institute for Educational Development"]. Kyiv, TAKSON, 2015 [in Ukrainian].
10. Vahovych I.M., Ishchuk L.I., Pyrih S.A. *Stan i problemy vyshchoi osvity v Ukraini* [State and problems of higher education in Ukraine]. *Aktual'ni problemy ekonomiky – Actual problems of economics*, 2014, No. 1 (151), pp. 63–69 [in Ukrainian].
11. Nazarova G.V., Gavkalova N.L., Markova N.S. *Formuvannya ta Rozvytok Lyuds'koho Kapitalu Korporatyvnykh Pidpryemstv* [Formation and Development of Human Capital of Corporate Enterprises]. Kharkiv, PH of KhNUE, 2006 [in Ukrainian].
12. Bilinets' M.Yu. *Finansuvannya vyshchoi osvity v Ukraini: suchasni tendentsii, problemy ta perspektyvy* [Financing higher education in Ukraine: current trends, challenges and prospects]. *Global'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky – Global and National Problems of Economics*, 2015, Iss. 4, pp. 787–790 [in Ukrainian].
13. Shevchenko L.S. *Finansuvannya vyshchoi osvity: dyversyfikatsiya dzherel* [The financing of the higher education: the diversification of sources]. *Teoriya i praktyka pravoznavstva – Theory and practice of jurisprudence*, 2013, Iss. 2, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_44 [in Ukrainian].
14. Kalenyuk I.S., Kuklin O.V., Yamkovyi V.A. *Suchasni ryzyky rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini* [Modern risks of the development of higher education in Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2015, No. 2, pp. 70–83 [in Ukrainian].

Закінчення статті – в наступному номері журналу.
Стаття надійшла до редакції 14 березня 2017 р.
